

ІДЕЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЄДНОСТІ В ПОГЛЯДАХ СЛОВ'ЯНОФІЛІВ

У статті розглядається проблема єдності слов'ян у поглядах слов'янофілів. Зокрема, автор аналізує соціальні, політичні, культурні та інші ідеали слов'янофілів, які вплинули в подальшому на їхні погляди щодо об'єднання слов'ян у майбутньому. Спершу це були плани щодо об'єднання в культурній та духовній сферах, проте невдовзі деякі дослідники почали заявляти про можливість об'єднання в політичному плані.

Ключові слова: слов'янофіли, русофільство, панславизм.

В статье рассматривается проблема единства славян во взглядах славянофилов. В частности, автор анализирует социальные, политические, культурные и иные идеалы славянофилов, которые повлияли в дальнейшем на их взгляды относительно объединения славян в будущем. Сначала это были планы по объединению в культурной и духовной сферах, однако вскоре некоторые исследователи начали заявлять о возможности объединения в политическом плане.

Ключевые слова: славянофилы, русофильство, панславизм.

The problem of unity of the Slavs in the views Slavophiles. In particular the author examines the social, political, cultural and other Slavophiles ideals that influenced their further views on the unification of the Slavs in the future. At first it had plans to merge in the cultural and spiritual spheres, but some researchers soon began to assert the possibility of integrating politically.

Key words: Slavophiles, Russophilism, Pan-Slavism.

Слід визнати, що слов'янофільство як явище російського суспільного життя 40-50-х років XIX ст. вивчено ще недостатньо. Цей висновок, зроблений Кульшовим, свідчить перш за все, про ті зміни у поглядах на російське слов'янофільство, які намітилися в науці за останні десятиліття. Останніми роками різко зросла увага до вивчення панславизму та його ідеалів в Росії, що є цілком зрозумілим з точки зору сучасної зовнішньої політики Російської Федерації. Серед російських дослідників виділяються своїми роботами М. І. Цимбаєв, О. С. Стикалін, Є. С. Рикова. В Україні ж дана тематика знаходиться на початкових етапах вивчення деякими дослідниками. Зокрема, серед вітчизняних науковців можна виділити О. Д. Капліна та О. Л. Просоловича.

Зазвичай у багатьох історичних роботах слов'янофілам відводиться непропорційно мало місця. Усі дослідники говорять лише про «помірну опозиційність» слов'янофілів і їх зв'язок з ідеологами офіційної народності, про релігійність їх філософсько-соціологічної концепції і політичний консерватизм, про ідеалізацію соціальних відносин допетрівської Русі. Ці моменти не пояснюють усієї багатогранності такого явища, яким було слов'янофільство, і залишає без уваги цілий ряд важливих

моментів. До них належить: слов'янофільство, як форма національного самопізнання, слов'янофілія й ідея слов'янської єдності, слов'янофільство та проблема особливого шляху Росії [3]. Здавалося б, майже півторастолітній досвід досліджень слов'янофільства і суперечок навколо нього виправдовує пошуки в ньому якогось ядра, ідейного центру, що визначає всі його сторони. Але саме такий підхід до слов'янофільства здається автору найбільш помилковим, адже він не враховує різносторонності поглядів слов'янофілів. Різносторонньо обдаровані люди, слов'янофіли зробили помітний внесок до розвитку російської політичної, філософської, історичної, економічної думки. Їх літературна спадщина включає вірші, поеми, драматичні твори, праці з фольклоризму, мовознавства, етики, літературної теорії і критики. Криза феодально-кріпосної системи в Росії в середині XIX ст. зажадала від пануючого класу, поряд із соціально-економічними заходами, мобілізації усіх ідеологічних засобів для благополучного виходу з неї. Необхідність вирішення цього завдання здійснювала істотний вплив на формування ідейно-теоретичних позицій слов'янофілів.

Час, у який вони народилися і досягли розумової зрілості, ніс у собі всі ознаки кризи

феодалного господарства. Найстарший з них – А. С. Хомяков, народився в 1804 р., через рік після видання указу «Про вільних хліборобів» – одного з перших палативних заходів уряду щодо пом'якшення кріпосного права. Усього на два роки молодше Хомякова були А. І. Кошелев і І. В. Киреевський, що народилися в 1806 р. Майже ровесниками були К. С. Аксаков (1817) і Ю. Ф. Самарін (1819), пов'язані взаємною дружбою. Молодші за інших були І. С. Аксаков (1823) і кн. В. А. Черкаський (1824), який зблизився зі слов'янофілами в 50-х роках, особливо в період підготовки реформи 1861 р.

Слов'янофіли бачили, що між культурою народу та культурою вищого суспільства існує величезна різниця, але вони вважали це розходження плодом розбіжності між «своєземним і прищепленим» життям. Вони багато писали про руський народ, його минуле, сьогодення і майбутнє. Їх патріотизм був високої проби. «Вітчизна, – писав Хомяков, – не умовна річ. Це не та земля, до якої я приписаний, навіть не та, якою я користуюся і яка мені давала з дитинства такі-то або такі-то права і такі-то й такі-то привілеї. Це та країна і той народ, створена країна, з якою зрослося все моє життя, усе моє духовне існування, вся цілісність моєї людської діяльності. Це той народ, з яким я пов'язаний усіма бажаннями серця і від якого відірватися не можу, щоб серце не облилось кров'ю і не висохло» [9, с. 315]. Любов до батьківщини не переростала у слов'янофілів у національне хизування, вони незмінно підкреслювали необхідність вільного розвитку всіх народностей. «Так здраствует кожна народність!» – вигукував Костянтин Аксаков [10, с. 127].

Під «народом» слов'янофіли мали на увазі не тільки простий народ, але і «всю землю», відносячи до неї і себе, й тому вважали, що можуть виступати від імені «народу» з порадами цареві. Відповідно з цим переконанням, слов'янофіли виклали свої рекомендації про скликання станових представників: Кошелев – в записці «Про грошові кошти Росії в справжніх обставинах», спрямованій у 1854 р. Миколі І; К. Аксаков – у записці «Про внутрішнє становище Росії», посланої у 1855 р. на ім'я Олександра II. Обидві записки залишилися без відповіді – уряд запідозрив у них посягання на обмеження самодержавства.

Хомяков, Грановський, Аксаков, їх друзі та одностайні болісно шукали відповіді на питання: «Які шляхи історичного розвитку Росії? Що чекає російське народ у майбутньому? Європа чи Росія?» Слов'янофіли малювали світлий ідеал Стародавньої Русі, засуджували Петра І, який вніс в російське життя розбрат і насильство, мріяли про створення товариства, позбавлення від характерних для Заходу революцій, з пильним інтересом вивчали громаду, в якій бачили заставу російського вирішення соціальних питань – «злиття капіталу і праці» та запобігання «виразки пролетаріату». «Росія – не Європа, а отже, в ній

неможлива революція» – логіка слов'янофілів. Або, як писав Костянтин Аксаков, «небезпека для Росії одна: якщо вона перестане бути Росією» [10, с. 137].

Хомяков і Самарін доводили, що спілкування древньої Русі з іншими народами не завадило їй залишитися самобутньою й оригінальною. Але, захищаючи цю абсолютно справедливую думку, слов'янофіли впадали в ідеалізацію стародавньої Русі. Оперуючи пісенним і билинним матеріалом, К. Аксаков малює ідилію класової рівності, що ніби-то мала місце в Київській Русі. На бенкетах князя Володимира на богатирській лаві сиділи і Ставр – багатий боярин, і Альоша – син попа, і Іван – син гість, і, нарешті, Ілля Муромець – син селянина. І всім була рівна шана. Висунувши ідею «загальної рівності», слов'янофіли ігнорували навіть свідомість Російської Правди, яка виразно відобразила в собі всю правду нерівності феодалного суспільства.

Слов'янофільський ідеал – товариство «православне, християнське» – цілком мислимий без селянської поземельної громади. Слов'янофіли «виключно наполегливо» відстоювали не громаду, а надію на безреволюційний розвиток Росії після селянської реформи. Слов'янофільство було позбавлене соціалістичного відтінку. Общинне землеволодіння слов'янофіли розуміли з позицій лібералізму, який відкидає як кріпосне право, так і соціалізм. Суть слов'янофільського лібералізму, прагнення стати «посередині» чітко розкрив Самарін. У серпні 1849 він писав Хомякову: «Французькі та англійські економісти досить бурхливо насміялися над витівками соціалістів. Їм заперечували звичайно тим, що людина працює через нужду і за бажанням... Наше суспільство захоплювалося правдивістю цих заперечень. Але кому ж спало на думку, що вони однаково підривають кріпосний стан у нас, що наш селянин забезпечений з боку потреби обов'язком поміщика годувати його, а сильного бажання до праці відчувати не може, коли ним розпоряджається інший? З цього виходить, що сільська промисловість у нас не може розвиватися. У ній немає терени для вільної праці. Думка про свободу нероздільна з думкою про залишення землеробства» [7, с. 435]. Всякий прогрес, нарікає Самарін, відбувається не в сільській промисловості, а «знаменується залишенням її». Гостру критику кріпосної Росії він укладає вказівкою на значення громади: «... на Заході, де розвивалася виключно ідея особистої власності, не було середини між дробленням землі до нескінченності і пролетаріатством. Бажане примирення не полягає в общинному володінні» [7, с. 437]. Об'єктивний зміст останнього зауваження Самаріна: громада охороняє як від «пролетаріатства», так і від парцелярного господарства, громада зберігає велике поміщицьке землеволодіння. Висновок, треба визнати, вдалий та важливий для ліберальних поміщиків, до числа яких належали слов'янофіли. Ставлення до кріпосного права було стрижнем суспільно-

політичних поглядів слов'янофілів, воно лежало в основі їх суджень про призначення держави, про кращу форму правління, про політичні свободи і права станів. Слов'янофіли виступали за скасування кріпосного права, що в їхніх очах було пов'язано з глибокими соціальними змінами, простежити які вони намагалися за допомогою висновків «нової науки». Політичним перетворенням вони надавали незрівнянно меншого значення і навіть наполягали на своєму аполітизмі. Згадуючи сорокові роки, Ю. Самарін, через двадцять років стверджував, що він і його соратники жили, «повернувшись спиною до питань політичних». Він бачив у цьому «одну з відмінних особливостей московського науково-літературного товариства 40-х років, яку не могли пояснити собі люди згаданої епохи». Самарінські слова – звернення до пам'яті покоління декабристів – звучать парадоксом, особливо в устах людини, яка рано виявила смак до питань політичної думки, але в них вкладено цілком точний сенс. Політичним інтересам передового російського суспільства 1820-х років (конституція, республіка, революція) Самарін протиставляв соціальні проблеми 1840-х років (селянська реформа, «виховання суспільства»).

Слов'янофіли були діяльними учасниками підготовки відміни кріпосного права, в ліквідації якого вони бачили необхідну умову досягнення своїх суспільних ідеалів. Суспільно-політичні погляди слов'янофілів постійно розвивалися, вони не були застиглою системою догм. Але за всіх обставин ідеологи слов'янофільства відстоювали основні ліберальні свободи: свободу слова і друку, свободу громадської думки, свободу совісті. Яскравою сторінкою історії російської журналістики стала боротьба слов'янофілів з цензурою.

Проте із заснуванням у Петербурзі Слов'янського благодійного товариства ватажки партії від турбот про руську народність перенесли свою увагу на турботи про слов'янські народності Балканського півострова. Тільки з тих пір вони і стають слов'янофілами. Але скоро, не задовольняючись турботами лише про слов'ян Балканського півострова, слов'янофіли поширили свою увагу і турботу також на слов'ян австрійських, визнавши, що слов'ян треба захищати від натиску «германізму». Тоді слов'янофіли звернулися до панславистів. Будучи напівбогословськими ідеалістами і навіть містиками у філософії і соціології, захищаючи великі поміщицькі землеволодіння і монархічну владу та ідеалізуючи російське середньовіччя, слов'янофіли високо підняли питання про національність та звільнення слов'янських народів, чим великою мірою сприяли пробудженню національної самосвідомості не тільки російського, але й інших слов'янських народів [5, с. 123].

Звертаючись до Росії, слов'янофільська думка знаходила в ній країну великих можливостей, ще не здійснених, але все-таки цілком реальних, перш за все і головним чином, можливостей релігійних: «цей російський побут життя Росії дорогоцінний

для нас особливо по тих слідах, які залишили на них сліди християнського начала, що діяли безперешкодно та добровільно піддалися їм племена слов'янські». Місія Росії, таким чином, оголошується слов'янофілами більш високою і почесною, ніж західних держав. Російська ідея повинна засвоїти і здійснити все те позитивне, що містили в собі ідеї колишніх живих народів, і разом з тим, вона покликана звільнити світ від його однобічностей, бо якщо історія має сенс, то пізні народності вийшли на всесвітньо-історичну арену саме для того, щоб продовжити єдину загальнолюдську справу, щоб удосконалити зроблене попередниками, завершити незакінчену справу, виправити помилки. Формально всі нації рівні між собою перед обличчям людства: адже кожна з них має певне покликання. Але, по суті, немає жодної нації, яка прирівнювалась до іншої: місія кожної єдина і своєрідна. Ідеї більш ранніх народів якісно недосконалі, істотно бідніші, ніж ідеї більш пізніх, до яких і належить Росія. Раннє слов'янофільство, на відміну від пізнього, ніколи не замикало місію Росії в тісні національні рамки: ця місія, як і вся інша, в його очах мала загальнолюдський універсальний сенс, була завірена печаткою неправдивого вселенського служіння. «Іди, тебе зовуть народи, – в роки кримської війни звертається до батьківщини Хомяков. – Росія потрібна народам. Вона повинна «обійняти їх своєю любов'ю», відкрити їм «таїнство свободи», «пролити їм сяйво віри». Вона – центр сучасного періоду всесвітньої історії, надія всього сучасного людства. Сенс її буття – не в її власному житті, а в її вселенському покликанні. Подібно до всякого народу, російський народ повинен сказати світу своє слово. Це слово дозріло, прийшла пора його сказати» [9, с. 526-527]. На думку слов'янофілів, «Захід» уже висловився, і крок тепер – за Росією. Але тут потрібно було вирішити ще одне важливе і принципове питання: якими знаряддями дано користуватись Росії для звершення її великої вселенської місії? Вона покликана пролити народам сяйво віри і відкрити їм таїнство свободи.

Погляди слов'янофілів на питання єдності слов'ян можна поділити на два періоди: ранній (40-50-ті роки XIX ст.) і пізній (70-ті рр.). Представники раннього слов'янофільства не були прихильниками політичних чи воєнних методів об'єднання слов'ян. Вони наполягали на духовній, культурній та релігійній єдності.

Підвищення інтересу російської публіки до зарубіжних слов'ян мало глибокі внутрішні причини, в першу чергу, пов'язані з духовними процесами в російському суспільстві, становленям національної самосвідомості в епоху після наполеонівських війн. Увага до слов'янства стимулювалась також підвищенням ролі Росії в європейських справах після Віденського конгресу, усвідомленням правлячими колами її державних інтересів. Першим слов'янофілом, який почав вивчати це питання, був В. Панов. Через свою універсальність ідея слов'янської взаємності завжди давала

простір різним, часом протилежним тлумаченням, мова могла йти як про суто культурну спільність без політичних амбіцій, так і про прагнення Росії вирішувати долю Європи за допомогою зарубіжних слов'ян. Як і більшість слов'янофілів 40-х років XIX ст., Панов робив акцент на зближення слов'янських культур: «Я знаю у нас деяких учених, які марять навіть про якесь політичне об'єднання всіх слов'ян, яке нездійсненне і було б для них пагубне, діють всі якимось таємничо, а між тим не вивчають мов слов'янських, упускають багато найпростіших і дієвіших засобів для заохочення слов'янських літератур» [8].

Виключно висока оцінка історичного покликання Росії давала змогу Кириєвському невпинно підкреслювати: «...тому цей російський побут і це колишнє життя Росії дорогоцінні для нас, особливо по тих слідах, які залишили на них чисті християнські начала, діючи безперешкодно на племена, що добровільно підкорилися їм. І неприродні переваги слов'янського племені примушують нас надіятись на майбутній його розквіт. Ні! Племенна особливість, як земля, на яку падає розумове сім'я, можуть тільки прискорити або уповільнити його перший розвиток. Вороги пригноблювали його та завжди залишалися поза ним, не вмішуючись у його внутрішній розвиток. Татари, Ляхи, Угорці, Німці і інші бичі, послані йому Провидцем, могли зупинити тільки його створення, і дійсно зупинили його, але не могли змінити істотного сенсу його внутрішнього і суспільного життя» [4, с. 323-324].

Молодий Аксаков писав: «Політичної панславистської програми не існує і політичного панславистського ідеалу не існує», існує лише духовна солідарність» [2, с. 487].

Місія Росії оголошується слов'янофілами вищою і почеснішою, ніж місія західних держав. Російська ідея повинна засвоїти і здійснити все те позитивне, що містили в собі ідеї раніше живших народів; і разом з тим покликана звільнити світ від їх односторонностей. Пипін в одній з останніх статей про слов'янське питання пише: «Ми повинні прийти до них не з ідеями наших газет відомого сорту, не самовдоволеними, а дійсно друзями, з повагою до народної особи» [6, с. 183].

На початку 1870-х років положення змінилося. Думка про необхідність політичними і військовими засобами прискорити звільнення південних слов'ян і включити їх у сферу впливу Росії почав відстоювати І. С. Аксаков. Дві обставини визначили його шлях до панславізму: гірке відчуття кінця слов'янофільства і різке загострення Східного питання. Відхід від слов'янофільства у Аксакова супроводжувався відходом від лібералізму взагалі. Головним у його переконаннях до середини 1870-х років стали положення, які можуть бути охарактеризовані як консервативно-націоналістичні. І. С. Аксаков у своїй статті «Декордони державному зростанню Росії» заявляє про незавершення будівництва російської території: «... хоча Росія поза сумнівом стоїть на чолі

слов'янства і вся сила в ній, але в ній слов'янська стихія не вичерпується тільки етнографічним племінним визначенням і скромним завданням політичної незалежності як для інших Слов'янських племен» [1, с. 781].

І. С. Аксаков вбачає месіанську роль Росії у визволенні слов'ян: «У міру зростання політичної могутності Росії звільнити з-під матеріального і духовного гніту народи слов'янські і дарувати їм дар самостійного духовного, і, напевно, політичного буття, під могутнім крилом Російського Орла – ось історичне покликання і обов'язок Росії». Росія не може відмовитись від свого обов'язку перед світом: «Від такого панславізма, що дає буття, життя і свободу Слов'янським народам і всьому православно-слов'янському світу, відмовитись – значить для Росії відмовитись від самої себе, від своєї істоти і свого покликання в людстві» [1, с. 569].

Покликання Росії зрозуміле. Вона – єдина представниця цих шукаємих для слов'ян начал, і повинна високо і в строгій чистоті тримати політичний і духовний прапор слов'янства.

Погляди І. С. Аксакова розділяв А. С. Хомяков, який перед початком останньої Східної війни пише лист товаришу-іноземцю: «...братство крові пов'язує руський народ з народами слов'янськими; братство духа пов'язує його з греками, бо предки їхні, за висловом апостола Павла, породили нас... Росія, як тільки визволилась з-під гніту чужинця і від свар внутрішніх, одразу закликала до відродження народів, забутих іншим світом. Свідками тому є Чорногорія і Греція, народжена до життя... Допомога зброєю на полях Румелії, свідками тому Молдавії і Валахії... Свідком тому Сербія... Свідком тому храми, поставші з руїн, відновлення богослужінь, милосердя, співчуття, втіха, нашим браттям страждаючим під ігом мусульманським. Так ми здійснили частину боргу, та ми не здійснили його в повному обсязі... Руський народ не думає про завоювання, в завоюваннях у нього не було нічого спокутливого... Він думає про борг, він помишляє про священну війну... З цього моменту виростають два великих начала: одне – начало Руське, чи скоріше Слов'янське, начало реального братства, братства крові і духа; друге – начало Церкви, тільки під її крилом і могло зберегтись начало братства» [9, с. 705].

Не розділяє А. С. Хомяков і своїх поглядів щодо політичного об'єднання слов'ян на федеративних засадах. У своїй статті «Про старе і нове» він критикує федерацію: «...усі федерації утримують у собі безмовний протест проти одного загального начала. Федерація доказує відчуження людей один від одного, байдужість, у якій ще немає ворожди, але немає і любові взаємної» – і закликає Росію очолити всесвітнє визволення слов'ян [9, с. 505-506].

Цікавим є погляд на польське питання, яке розглядається Ю. Ф. Самарініним окремо від все-слав'янського. В статті «Сучасний об'єм поль-

ського питання» він заявляє про потребу в локалізації політичного питання в Польщі і подальшому знищенні всіх норм, «полонізму» і забезпечення «...переваги російської і православної стихії над Латино-Польською» [7, с. 347].

Слов'янофільство точніше було б назвати русофільством. Слов'янофільство насамперед стверджувало своєрідний тип російської культури на ґрунті східного православ'я і протиставляло його західному типу культури і католицтву. У слов'янофільства було ще багато провінційної замкнутості. Слов'янофіли все ще були добрими російськими поміщиками, дуже розумними, талановитими і полоненими її своєрідною душею. Але свідомість їх ще не вмщала світових перспектив. Слов'янофільська ідеологія була радше роз'єднуючою, ніж з'єднуючою. Це була ще дитяча свідомість російського народу, перше національне пробудження від сна, перший досвід самовизначення. Але слов'янофільська ідеологія не може вже відповідати зрілому історичному існуванню російського народу. Слов'янофільські настрої визрівали в неволі, в них відчувається здавленість, вони малопридатні для вільного, широкого історичного життя. Старі слов'янофільські ідеали були, перш за все, ідеалами приватного, сімейного,

побутового життя російської людини, якому не давали вийти в широчінь історичного існування, який не дозрів ще для такого існування. Неволя робила слов'янофілів безвідповідальними. Їх не закликали до здійснення своїх ідей, і їх ідеї часто бували лише прекрасодушністю російської людини. Слабкі сторони слов'янофільської ідеології, її ежиттепригодність, недостатньо було видно саме тому, що слов'янофільство не мало влади в житті, було поставлене в опозиційне становище. Силу мав лише казенний, офіційний націоналізм, і він не потребував ніяких ідеологій. Слов'янофіли щось відчували в російській національній душі, по-своєму висловили вперше це російське самопочуття, і в цьому їх величезна заслуга. Але будь-яка спроба здійснення слов'янофільської ідейної програми виявляла або її утопічність і нежиттєвість, або її збіг з офіційною політикою влади. І слов'янофільство у епігонів своїх фатальним чином виродилося до ототожнення з казенним націоналізмом. Утворилося казенно-офіційне слов'янофільство, для якого слов'янська ідея і слов'янська політика перетворилися на риторичну термінологію і якому ніхто вже не вірить – ні в Росії, ні за кордоном. Слов'янофільство виявилось неспроможним вплинути на владу в напрямку творчої слов'янської політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков И. С. Славянский вопрос 1860-1886 : [текст] / И. С. Аксаков. – М., 1886. – Т. 1. – 781 с.
2. Аксаков И. С. Славянофильство и западничество 1860-1886 : [текст] / И. С. Аксаков. – М., 1886. – Т. 2. – 804 с.
3. Галактионов А. А. Славянофильство, его национальные истоки и место в истории русской мысли : [текст] / А. А. Галактионов, П. Ф. Никадров // Вопросы философии. – 1966. – № 6.
4. Кириевский И. В. Полное собрание сочинений : [текст] / И. В. Кириевский. – М., 1911. – Т. 1. – 775 с.
5. Кошелев В. А. Эстетические и литературные воззрения русских славянофилов 1840-1850-е годы : [текст] / В. А. Кошелев. – Ленинград. 1984 – 172 с.
6. Миллер О. В. Славянство и Европа : [текст] / О. В. Миллер. – С.-Петербург. – 1877. – 305 с.
7. Самарин Ю. Ф. Сочинение М : [текст] / Ю. Ф. Самарин. – 1877. – С.-Петербург. – 563 с.
8. Стыкалин А. С. Русский славянофил середины XIX века о зарубежных славянах : [текст] / А. С. Стыкалин // Славяноведение. – 1999. – № 1.
9. Хомяков А. С. Полное собрание сочинений : [текст] / А. С. Хомяков. – М., 1861. – 784 с.
10. Цимбаев Н. И. Славянофильство : [текст] / Н. И. Цимбаев. – М., 1986. – 328 с.

Рецензенти: Ярош Я. Б., к.політ.н., доцент;
Ковальчук І. А., к.і.н., доцент.

© Купін Є. О., 2010

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2010 р.